

Блинова, О. Є. Мультикультуралізм у сучасному світі як методологічна основа вивчення міграційних процесів [Текст] / О. Є. Блинова // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – Вип.15, част.1. – С. 163-173.

УДК 159.9 : 316.6

О.Є. Блинова

ББК 88.5

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ У СУЧАСНОМУ СВІТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ВИВЧЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 0-(342)59-60-15
факс: 0-(03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.in.ua

У статті зроблено спробу проаналізувати міграційні процеси як фактор, що обумовлює необхідність діалогу культур у широкому контексті існування та розвитку полікультурного суспільства. Представлений аналіз категорії «культура» у спектрі завдань культурної психології, де культура розглядається як багатопланова реальність. Мультикультуралізм трактується як філософія існування сучасного світу.

Ключові слова: міграція, глобалізація, мультикультуралізм, полікультурне суспільство.

An attempt was made in the article to analyze migrational processes as a factor determining the necessity of a cultural dialog in global context of the existence and development of poly-cultural society. The analysis of the category “culture” in a specter of tasks of cultural psychology, where culture is viewed as multi-aspect reality, is

presented. Multiculturalism is treated as philosophy of the existence of contemporary world.

Key words: migration, globalization, multiculturalism, polycultural society.

Процеси міграції людей завжди були вагомим джерелом інформації про культурного Іншого та важливим чинником становлення культурного полілогу. Про феномен глобалізації, як тенденції до зближення культур країн і народів почали говорити фахівці у різних галузях на рубежі ХХІ століття [3; 12]. Початок цьому процесу було покладено виникненням і нарощуванням динамічної системи електронних комунікацій, завдяки якій поняття локального і головного, периферійного і центрального втратили донедавна чітке розмежування.

Сучасний світ характеризується високим рівнем взаємозв'язку, взаємопроникнення, взаємозалежності різних культур, саме тому, усвідомлюючи важливість культурного полілогу і для нашої країни, ця проблема висвітлюється у працях багатьох вітчизняних вчених, таких як: Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, К.В. Коростеліна, С.Д. Максименко, Л.Е. Орбан-Лембрик, М.І. Пірен, Т.М. Титаренко та ін., причому значною мірою це стосується взаємодії українських мігрантів з представниками приймаючого суспільства, титульного етносу країни працевлаштування, з іншою культурою.

Мета: проаналізувати міграційні процеси у контексті сучасного глобального полікультурного суспільства, та мультикультуралізм як ідеологію існування сучасного світу.

Соціальна реальність все більш набуває якостей полікультурного простору, описати який можливо з погляду так званої «плюралістичної парадигми», що виходить із безумовного визнання відмінностей, гетерогенностей, множинності і багатолікості культурного і соціального буття, віротерпимості, діалогу культур. Полікультурне суспільство розглядається як соціальне утворення, що містить у собі багатоетнічність, полілінгвістичність, багатоманітність вірувань, традицій, життєвих стилів і способів мислення [5, с.98].

Тобто відмінності в етнічній належності, мові, звичаях та традиціях, віруваннях та релігії, життєвих цінностях, нормах, способах мислення тощо розуміються як відмінності у культурі. Дійсно, поняття «культура» має безліч просторів прояву, тому треба співвіднести з предметом нашого дослідження та проаналізувати поняття «культура» у соціально-психологічному контексті.

Вживання слова «культура» із префіксами «мульти»-/«полі»- і словосполучень «культурний плюралізм / розмаїття» стали звичними маркерами суспільно-публіцистичного та науково-гуманітарного дискурсів, а поняття, що ними позначалися, перетворилися на об'єкт теоретичних дискусій і підстав для практичних рішень у галузі внутрішньої політики і освіти [8].

Парадигма мультикультуралізму спонукає до заглиблення в діалектику «свого – чужого». Протягом тисячоліть поділ цілого на складові вважався не лише однією з основоположних умов існування людини, її свідомості і мислення, а й принципом, за яким побудовано світ: взаємини між людьми, народами, культурами тощо. Існування суб'єкта передбачає існування антагоніста – «іншого» по відношенню до суб'єкта, завдяки якому він не тільки усвідомлює своє існування, а й визначає його межі. У даному разі мова йде про реального суспільно-історичного «іншого». Адже теза Ж.-П.Сартра про те, що «мені потрібний інший, щоб цілісно осягнути всі структури свого буття», застосовна не лише до індивідів, а й до етносів і культур. Про це говорить і М.М. Бахтін: «У сфері культури позазнаходжуваність (*рос.* вненаходимость) – наймогутніший важіль розуміння. Чужа культура тільки в очах іншої культури розкриває себе повніше і глибше...» [1, с.107]; «культура наділена пропускнуою здатністю, вона є багаточисловою системою фільтрів (територіальних, етнонаціональних, ритуальних, інформаційних та ін.), які багаторазово очищують внутрішній життєвий «простір» людини від негативних об'єктивацій зовнішнього світу, відділяючи і, одночасно, зберігаючи цінне, «рідне», змістовне як ідентичне, що відрізняється від «будь-якого іншого» – «чужого» [17, с.209]. Причому, поняття «рідне – чуже» є лише психологічною характеристикою людини. Однак, людина,

яка втягнута в круговорот життя, приречена як на створення власного життєвого світу, так і на логіку вибору. Вона обирає смисли, спрямованість і зміст свого життя, спираючись як на власний, так і на «інший» життєвий досвід.

У сучасній науці існує безліч різних дефініцій, тлумачень, контекстів використання терміну «культура», це поняття в різних наукових школах і окремих працях трактується неоднозначно, що підштовхує до думки, що воно не є відрефлексованим достатньою мірою, тому вимагає аналізу у контексті розуміння мультикультуралізму як філософії існування сучасного світу.

Поняття «культура» використовується у багатьох значеннях. Зокрема, воно може означати расу, національність чи етнічність, музику, образотворче мистецтво, харчування, одяг, ритуали, традиції тощо. Це слово в останні десятиліття пов'язується з такими поняттями, як культурна своєрідність, культурний плюралізм, полікультурність. Найбільш коротке і одночасне широке визначення запропонував американський культурантрополог М. Херцковиц (1895-1963), який стверджував, що «культура – це частина людського оточення, що створена людьми» [цит. за 19, р.16]. У такому сенсі до культури належить кожний, навіть найпростіший предмет, створений людиною, будь-яка думка, що виникла в її свідомості, «культура – це те, що не є природою». Культура є людським світопорядком, що співвіднесений з людиною, як «мірою» всіх речей, тобто фокус «зміщення епіцентру всього людського буття до полюсу культури», «зсунення, трансформація («трансдукція») в форму розуму культури, логіки культури» (В. Біблер) є результат виявлення вселюдського, всеєдиного «Храму», в якому «навчався весь рід людський» (Г. Сковорода), становилась людиною (І. Гердер), вимірювалась міра її духовності і багатство духовного світу (Г. Гегель) [2, с.3].

Інтенсивні міграційні процеси все більш «переміщують» світ та спрямовують його розвиток у напрямку глобалізму і уніфікації, однак одночасно відбувається відродження національної самосвідомості на принципово новому рівні її прояву, саме це протиріччя і є визначальним моментом часу. Тобто

виникає питання – чи поєднуються різні культури? Чи все більш відособлюються, підкреслюють свою своєрідність? І взагалі, яку змістову наповненість має поняття «культура»?

Вважаємо за необхідне представити розуміння культури у руслі співвідношення культури і психології. Взаємовідносини психіки і культури досліджуються, за визначенням, міждисциплінарною галуззю знань – культурною психологією (cultural psychology) – «Як риба у воді, ми настільки занурені у власну культуру, що нам треба розлучитися з нею, аби усвідомити сам факт її існування» (Девід Майерс) [9].

Найбільш вдалим для психологічного аналізу є розуміння культури в традиції П. Тейяра де Шардена, В.І. Вернадського, П.О. Флоренського (культура як «середовище, що ростить та живить особистість...»). Але *середовище* – статична характеристика феномена культури, тоді як *потік* – динамічна. Більш того, і в статичному, і в динамічному плані можна розрізнити декілька порядків реальності поняття культури. У зв'язку з цим М.С. Гусельцева пропонує модель розрізнення смислів поняття «культура» за допомогою додаткових слів-характеристик [6, с.9], виокремлюючи *культуру-ноосферу* як загальне, родове поняття для всіх інших; *культуру-етнос*, яка підкреслює особливе; *культуру-психотехніку* для характеристики етапів, що проходить суспільство у своєму розвитку; *культуру-світ*, що відображає певну логіку дослідницьких завдань (див. Таблицю 1).

Таблиця 1

Модель визначення поняття «культура»

Культура-ноосфера		
Культура у цілому, культура як філософська категорія, як складова Всесвіту, що одухотворена людиною, як перетворена нею природа (глобальність, планетарність, космічність, загальнолюдський потік досвіду, деякий надчуттєвий вимір, в якому відбувається розвиток людства).		
Культура-етнос	Культура-психотехніка	Культури-світи
Історична багатоманітність культур, локальні «життєві світи», на які поділяється у своєму розвитку потік	Співвідноситься з поняттям і типами ментальності і виступає як	Ідеальний тип, що сконструйований в логіці розв'язання

культури. Поняття культури-етноса підкреслює особливе, але разом з тим порівняльний аналіз індивідуальних культурних світів дозволяє виділити загальні закономірності їх розвитку.	синонім «епохи» і «субкультури» (наприклад, культура Відродження, народна культура, молодіжна культура).	певних дослідницьких завдань (наприклад, «карнавальна культура» (М.М.Бахтін).
Матеріальна культура (техніка, господарство, форми і засоби оволодіння людиною світом)		
Духовна культура (наука, релігія, філософія, міфологія, моральність, мистецтво і література, політика і право)		
Соціальна культура (відносини людей між собою і з соціальними інститутами, форми і типи організацій і норми спілкування)		

Для аналізу культури, як вважає М.С. Гусельцева, також корисно виокремити в ній три плани: матеріальний, соціальний і духовний. Перший передбачає техніку, господарство, форми і засоби оволодіння людиною світом, другий – відносини людей між собою і з соціальними інститутами, форми і типи організацій і норми спілкування, третій план розпадається на самостійні сфери: науку, релігію, філософію, міфологію, моральність, мистецтво і літературу, політику і право.

Культура як середовище, як простір історичного досвіду, що створений творчістю людини, виступає в якості «породжуючої структури» по відношенню до тих чи інших людських якостей. Саме у цьому сенсі культура найчастіше представлена у психологічних дослідженнях. Різноманітність реальностей, що описуються у понятті культури, необхідно розрізняти ще й тому, що кожна з них може функціонувати за своїми власними законами, і розуміння цього наближає нас до справжньої практики додатковості. Так, наприклад, поняття культури-етносу надає право на життя в історичній психології Л.М. Гумільова, обмежуючи певним феноменологічним діапазоном.

Не вимагає доказів положення про те, що практично вся психологія є культурно обумовленою. Багато дослідників дійшли висновку, що загальнопсихологічні та соціально-психологічні закони дуже часто обмежені тільки західною культурою, а більшість теорій нерелевантні незахідним

культурним умовам. Людина, оволодіваючи ідеальною формою – культурою, яку вона застає при народженні, привласнює її собі. Ця культура стає її власною суб'єктивною реальною формою.

Якщо соціологи у визначеннях культури насамперед виділяють ідеї, які передаються від покоління до покоління; пов'язані з ними системи цінностей, які, у свою чергу, визначають поведінку індивідів і груп, їх способи мислення і сприймання, то, як вважає І. Данілюк, психологам у якості предмета психології слід виокремлювати суб'єктивну культуру. Саме «суб'єктивна культура» є найбільш інтегральним поняттям у взаємозв'язку «культура і психологія», під якою розуміють характерні для кожної культури способи, за допомогою яких її члени впізнають створену людьми частину людського оточення: те, як вони категоризують соціальні об'єкти, які зв'язки між категоріями виокремлюють, а також норми, ролі і цінності, які вони визнають своїми» [7, с.62]. Отже, суб'єктивна культура охоплює реакцію людей на ці об'єкти у формі цінностей, ролей та атитюдів. До суб'єктивної культури належать всі уявлення, ідеї та вірування, які є об'єднувачими для того чи того народу і справляють безпосередній вплив на поведінку і діяльність його членів.

Предметом психологічної рефлексії культура стала пізно, а саме, коли з'явилися кроскультурні і етнопсихологічні дослідження і психологи почали стикатися з реальністю різних культур. Виникли такі напрямки, як психологічна антропологія, культурна психологія, етнічна психологія, історична психологія та інші підходи, в яких єдність психіки і культури є предметом вивчення. Цю багатоманітність дослідження можна з'єднати під загальною назвою – «культурна (культурно-історична) психологія», оскільки межі, що розділяють ці галузі, дуже умовні. «Культурна психологія – це галузь, яка намагається зрозуміти особистість в історичному і соціокультурному контексті» [11, с.278]. Її фундаментальним твердженням є те, що культура й поведінка особистості – це нерозривно поєднані складові єдиного феномену. Водночас, розуміння культурного контексту життя

етнічних груп надає змогу зрозуміти як культура впливає, наприклад, на адаптацію мігрантів в іноетнічному середовищі.

Важливим у даному контексті є трактування культури у взаємозв'язку з психологією індивідів і соціальної спільноти, яке надає Д. Мацумото: «Культура – це динамічна система експліцитних і імпліцитних правил, встановлених групами з метою забезпечити своє виживання, включаючи установки, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, що є загальними для групи, але реалізуються по-різному кожним специфічним об'єднанням всередині групи, що передаються із покоління до покоління та є відносно стійкими» [10, с.28]. Таке ємне і змістовне визначення вимагає деяких уточнень за окремими його складовими. Д. Мацумото підкреслює, що культура існує на багатьох рівнях – між індивідами всередині групи і між групами всередині великої групи, тобто це визначення культури прийнятне на багатьох рівнях аналізу.

Системи правил, які представляють культуру, існують, головним чином, для забезпечення виживання групи. Ці правила також дозволяють об'єднанням всередині групи співіснувати одне з одним, забезпечуючи основи для соціального порядку. Вони також дозволяють групам і об'єднанням співвідносити потреби виживання групи з бажаннями і потребами об'єднання, беручи до уваги більш широкий соціальний контекст і наявні ресурси (наприклад, вимога до етнічних меншин, до яких можна віднести і мігрантські діаспори, – співвідносити власні групові інтереси з потребами всієї країни).

Це визначення культури стосується ідей, установок, цінностей – змісту психіки кожного індивіду, що відноситься до даної культури. Ці аспекти культури існують не тільки в психіці людей, але й як суспільна свідомість. Загальні моделі поведінки можна спостерігати, вони представлені в ритуалах або поширених, автоматичних моделях поведінки, які виникають внаслідок загальних культурних цінностей і поведінкових норм. Ці елементи складають суб'єктивні аспекти культури на відміну від об'єктивних.

Культура – це соціопсихологічний конструкт, прийняття людьми таких психологічних феноменів, як цінності, установки, погляди і поведінка. Членів однієї культури можна визначити в залежності від того, чи є загальними для них ці психологічні феномени. Відрізняє представників однієї культури від іншої відсутність цих загальних феноменів [10, с.80].

Культура – це макрорівневий соціальний конструкт, що ідентифікує характеристики і атрибути, які ми поділяємо з іншими людьми. Але культура також впливає на глибинну сутність нашого буття. Оскільки культура формує наш досвід, поведінку, установки і почуття, вона сприяє розвитку фундаментального відчуття «Я» – Я-концепції, Я-конструктів і ідентичності. Культура впливає на всі ключові аспекти нашого відчуття «Я», в будь-яких ситуаціях діяльності і спілкування ми спираємось на свою культуру і своє культурно-обмежене відчуття «Я». Ці Я-конструкти допомагають нам зрозуміти навколишній світ і людей в ньому, спрямовуючи нас і наші дії, хоча ми не завжди це усвідомлюємо.

Підсумовуючи, важливо зазначити, що культуру можна описувати на *всіх рівнях аналізу*, що відноситься до індивідів, груп і соціальних структур. Це надає підстави для висновку, що полікультурність є неодмінним атрибутом нашого життя та обумовлена реально існуючим багатоманіттям соціальних груп, поглядів, думок, позицій, цінностей та цілей. Введення поняття «мультикультуралізм» є відповіддю на виклик культурної і етнічної різноманітності. Мультикультуралізм і як політика, і як ідеологія, і як феномен культури, безперечно, поставив низку нових проблем у міжкультурній комунікації, діалозі культур і соціокультурній динаміці полікультурних суспільств.

За думкою М.В. Глостанової, мультикультурний проект є спробою найбільш пластичного пристосування до нових умов буття, у тому числі до зростання етнічної різноманітності, посилення економічної і культурної інтеграції і т.ін. [14]. Мультикультуралізм діє також як моральний принцип, а в разі його

визнання на державному рівні – і як норма політкоректних міжгрупових і міжособистісних стосунків. Його змістом у такому разі є взаємна повага представників різних етнонаціональних, мовно-культурних, гендерних, расових та інших груп, їх толерантне ставлення до ідентичності й культури одна одної, визнання ними етнокультурного розмаїття як норми сучасних суспільств [12, с.172].

Н.С. Кірабаєв вважає за необхідне надати співвідношення понять «полікультурне суспільство» та «мультикультурне суспільство», за допомогою яких можна прояснити смисл процесів, що відбуваються у сучасному світі, зокрема, особливості соціокультурних трансформацій, міграцій, комунікацій сучасності. Полікультурне суспільство є образом деякої множинності культур, їх спів-розташування відносно одна одної, пов'язаного з історичною територізацією, процесами міграції та акультурації. Звертання до поняття «полікультурного суспільства» дозволяє усвідомити логіку розвитку власне культури, перш за все в контексті глобалізаційних процесів, які акцентуються в феномені мультикультуралізму. Логіка мультикультуралізму спрямована на пошук стабільності полікультурних утворень. Своєрідний парадокс сьогодення полягає у тому, що чим більше соціальний простір тяжіє до гомогенізації світу, чим більш очевидним є процес виникнення єдиної супердержави, тим інтенсивнішими є процеси гетерогенності, дезінтеграції, відособленості, культурної багатоманітності. Мультикультуралізм розглядається як ідеологія держави, що виражається у тезі «інтеграція без асиміляції» [5, с.115].

Цікавими для предмету нашого дослідження є спроби представників суспільних наук розглянути динаміку ставлення до мігрантів у контексті становлення ідеології мультикультуралізму. Дослідники мультикультуралізму в сфері мас-медіа К.Уілсон і Ф.Гутієррес виділяють 5 фаз ставлення суспільства до проблеми культурної різноманітності і відмінностей – стадію виключення, загрози, конфронтації, стереотипного уявлення і, нарешті, мультикультурну стадію, яка лише починає розгортатися сьогодні [22]. Тільки у другій половині

XX ст. суспільство навчилося бачити у культурній багатоманітності джерело нових можливостей культурної динаміки, у зв'язку з чим виникла нова модель усвідомлення етнорасової, полікультурної і полімовної проблематики – мультикультурна, поштовхом до розквіту якої у світовому масштабі, перш за все, є міграційні процеси [5].

Таким чином, слід виокремити дві головні тенденції подальшого розвитку процесу глобалізації, які аналізуються різними вченими: гомогенізація культур, створення у майбутньому єдиного однорідного світу, та, навпаки, розщеплення, відособлення, диференціація, загострення проблеми ствердження національної самобутності та національної ідентичності. Наприклад, у сучасній Україні, з одного боку, відбувається масштабний відтік емігрантів, що шукають для себе та своїх рідних кращої долі за межами Батьківщини, з другого боку – можна спостерігати посилення національної самосвідомості, що проявляється як на загальнодержавному офіційному, так і на буденному рівні.

В умовах прискорення глобалізації передбачається, що етнічна і релігійна ідентичність поступиться місцем модернізаційному зближенню світу, в межах якого буде місце далеко не для кожного. «Ми втрачаємо, – пише британський журнал «Економіст», – своє обличчя, ми перетворюємось в позбавлених коренів, атомізованих індивідуумів, вільних від зв'язків з суспільством... Світ, що позбавлений прив'язки до історії, мови, культури і споріднення, в якому люди і предмети втрачають цінність» [цит. за 15, с.166].

Іншу спробу пояснити цей світ зробив гарвардський професор С. Хантінгтон, який поглянув на світ скрізь призму протистояння декількох цивілізацій, побачив нову міць культурних сил, що створюють свій власний світ, колосальні цивілізаційні спільноти. Етика державної лояльності замінюється пафосом більш широкої культурної ідентичності, цивілізація заміняє націю-державу в якості основного історичного чинника. Світова космополітична еліта не може стати на чолі зближення країн, поєднаних мовою, релігією, традиціями, історією, заради самозахисту від поглинання.

Новий світ змусив народи і країни повернутися до кореневих основ, а не привів їх до деякого загальнолюдського знаменника: «Колишні джерела ідентичності і система підпорядкування владі зруйновані. Люди на своєму шляху із сіл до міст відірвались від своїх коренів, отримуючи нову роботу або залишаючись безробітними. Вони мають вплив серед величезних натовпів людей, позбавлених коренів і створюють з ними нові взаємозв'язки. Вони потребують нового джерела ідентифікації» [20, с.95]. Вважаємо, що причини глобального національного підйому лежать у тій же площині, спонукаючи людину повертатися до етнічних основ, щоб знайти почуття безпеки, впевненості і стабільності. Тобто для Хантінгтона створення єдиної глобальної економіко-політичної системи є принципово неможливим. «Культурна глобалізація, гомогенізація, котрі передвіщають у майбутньому інтерпретатори глобального зближення і єдності світа, є не більш ніж міфами» [цит. за 15, с.6].

Карл Поппер, ідеолог філософського раціоналізму, звертає увагу на те, що людина шукає прив'язки до своєї групи для набуття почуття безпеки: «Націоналізм звертається до наших племінних інстинктів, до пристрастей і упереджень, до нашого ностальгічного бажання звільнити себе від тягара індивідуальної відповідальності» [21, с.69].

На думку американського дослідника Е. Ебрамса, «модернізація може виявитися руйнівною для стилю життя і моралі, викликаючи протиспрямовану реакцію: пошук більш привабливої традиційної ідентичності, пошук сталості і безпеки групового членства і зручне обґрунтування неприйняття тих, хто має риси відмінності» [18, с.74]. Найбільш сталими виявилися не глобально-цивілізаційні явища культури, а цінності, що ґрунтуються на єдиному досвіді, пов'язаному з відчуттям наступності (спадкоємності) поколінь, загальною пам'яттю про особливі події та історичні персонажі, що знаменують поворотні пункти колективної історії, почуттям загальної долі [15, с.176].

Сучасна масштабна міграція призводить до того, що величезні маси людей виявилися викинутими за борт реальної та бажаної «землі обітваної» – території.

Вони опинилися у «проміжності» культурного буття. Форми їх культурної взаємодії стали гібридними. Проблема «прикордоння» і ускладнення самоідентифікації людини на психологічному, соціальному, територіальному, віртуальному рівнях поки ще слабо рефлексується і усвідомлюється вітчизняною наукою і соціальною практикою [16].

Висновки: Таким чином, моделі мультикультуралізму висувають низку масштабних соціальних та соціально-психологічних проблем, пов'язаних з масовою міграцією населення: проблема соціальної, зокрема, етнічної ідентичності мігрантів та її трансформації в умовах інокультурного середовища; проблема маргіналізації мігрантів як соціальної групи, що вимушено опиняється у ситуації «прикордоння»; проблема терпимості і толерантності у взаємодії мігрантів з представниками титульного етносу; проблема етноцентризму у взаємосприйнятті і оцінках різних культурних груп.

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин / [Примеч. С.С.Аверинцева, С.Г.Бочарова]. – 2-е изд. – М. : Искусство, 1986. – 444, [1] с.:портр.
2. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век / В.С. Библер. – М. : Политиздат, 1991. – 413 с.
3. Блинова О.Є. Міграційні установки студентської молоді України / О.Є. Блинова // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – №7(124). – С. 1-4.
4. Гелд Дейвід, Мак-Грю Ентоні Глобалізація / антиглобалізація ; [пер. с англійської І. Андрущенко]. – К. : К.І.С., 2004. – Х., 180 с.
5. Глобализация и мультикультурализм / [отв. ред. Н.С. Кирабаев]. Монография. – М. : Изд-во РУДН, 2005. – 332 с.
6. Гусельцева М.С. Категория культуры в психологии и гуманитарных науках / М.С. Гусельцева // Вопросы психологии. – №4. – 2006. – С.3-14.
7. Данилюк І. Культура і психологія: точки взаємозв'язку / І. Данілюк // Соціальна психологія. – 2006. – №6 (20). – С.60-67.

8. Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України. – К. : Стилос. – Агора №6. – С.12.
9. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – Пер. с англ. В. Гаврилов, С. Шпак, С. Меленевская, Д. Викторова. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : ЗАО «Издательство «Питер», 1999. – 688 с.: ил.
10. Мацумото Д. Психология и культура / Дэвид Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 603 с. (Серия «Мастера психологии»)
11. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. [для студентів вищ. навч. закладів] / Л.Е. Орбан-Лембрик. – Київ : Либідь, 2006. – 560 [2] с.
12. Пилинський Я. Міграція – толерантність – мультикультуралізм // Міграція: толерантність в Україні. Збірник статей / Ярослав Пилинський. – Київ : Стилос, 2007. – С.164-174.
13. Стиглиц Дж.Ю. Глобализация: тревожные тенденции / Джозеф Юджин Стиглиц / Пер. с англ. и примеч. Г.Г. Пирогова. – М. : Мысль, 2003. – 300, [2] с.
14. Тлостанова М.В. Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века / М.В. Тлостанова. – М. : ИМЛИ РАН, «Наследие», 2000. – С.346.
15. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление / А.И. Уткин. – М. : Логос, 2002. – 254 с.
16. Федотова Н.Н. Мультикультурализм и политика развития / Н.Н. Федотова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Том IX. – №3 (36). – С. 75-92.
17. Шевченко И.В. Этнонациональный аспект мира жизненной культуры человека // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 6-8 жовтня 2005 року / Під заг. ред. М.В. Дедкова. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2005. – 284 с.
18. Abrams E. To Fight the Good Fight // The National interest. Spring 2000. P.74.

19. Berry J.W. Immigration, acculturation and adaptation // Applied psychology: An international review. 1997. Vol. 46 (1). P.5–34.
20. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. N.Y., 1996. P.95.
21. Popper K. The Open Society and Its Enemies. Vol. 2. Princeton, 1963. P.69.
22. Triandis H.C. Cross-cultural psychology // Asian J. of Social Psychology. 1999. Vol.2. P. 127-143.